

مطالعه تطبیقی نقوش نمادین شیعی
بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی با
مسجد جامع یزد

نقش ستاره هشت پر سردر
اصلی مسجد جامع یزد، مأخذ:
حسنی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳

مطالعه تطبیقی نقوش نمادین شیعی بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی با مسجد جامع یزد

مهدی کاظم پور * مهدی محمدزاده **

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۳/۱۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۲/۲۰

چکیده

مسجد جامع یزد یکی از مساجد سبک آذری در ایران است که بکارگیری نقوش در قالب گچبری و کاشیکاری در آن درخور تفسیر است. بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی نیز که در سال ۷۵۳ ه.ق احداث و در دوران حکومت صفویه، واحدهای مختلفی به آن اضافه گردیده حاوی دهها اثر بدیع در مضامین رشته‌های مختلف هنری از قبیل: کاشی کاری معرق، مقرنس، گچ بری، کتیبه‌های نفیس، منبت کاری، نقره کاری، تذهیب و طلاکاری می‌باشد. محور اصلی این پژوهش، مطالعه تطبیقی نقوشی از این دو بنا متعلق به دوره صفویه است که جنبه نمادین آنها به نحوی در بردارنده تفکرات مذهب شیعه است. بر همین اساس ابتدا، نقوش نمادین شیعی موجود در این دو بنا شامل انواع مختلف شمسه و ستاره انتخاب و سپس به صورت تطبیقی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته‌اند. سؤالاتی که این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به آنها است، عبارتند از: چه نوع نقوش تزئینی در بناهای اسلامی برگرفته از باورهای شیعی حاکم بر جامعه بوده است؟ روش تحقیق این مقاله توصیفی - تحلیلی و شیوه جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است.

آیا نقوش تزئینی نمادین شیعی این دو بنای مذکور با در نظر گرفتن فاصله مکانی این دو بنا از یکدیگر اشتراکاتی باهم دارند؟ بر اساس این مطالعه مشخص گردید که نقوش هندسی تزئینی (پنج ضلعی، شش ضلعی، هشت ضلعی، ده ضلعی و دوازده ضلعی) این دو بنا دارای مفاهیم نمادین مرتبط با باورهای شیعه بوده که نه تنها از لحاظ تکنیکی و فرم ظاهری شبیه به هم هستند بلکه از دیدگاه نمادین نیز دارای بار معنایی مشابهی می‌باشند.

واژگان کلیدی

مذهب تشیع، مسجد جامع یزد، بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، نقوش نمادین، معماری اسلامی.

* استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی (نویسنده مسئول)

Email: m.kazempour@tabriziau.ac.ir

** دانشیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی
Email: m.mohammadzadeh@tabriziau.ac.ir

مقدمه

یکی از ارکان تزیین مساجد و مجموعه بناها، استفاده از نقوش هندسی در مفهوم نمادین و فلسفی آن به منظور تأثیرگذاری روانی بر عابد و تقویت حس وحدانیت در فضای مساجد و آرامگاه‌ها است. اشکال پیچیده هندسی با تکرار تناسب‌ها و وابسته به یک نقش، نوعی احساس نظم و هماهنگی می‌آفریند. مسجد جامع یزد و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به عنوان یکی از شاخص‌ترین بناهای قرن هشتم و نهم هجری با به‌کارگیری نقوش زیبای هندسی و اسلیمی و تلفیق این نقوش با یکدیگر، شاهکاری از معماری این دوران در دو منطقه یزد و اردبیل محسوب می‌شوند که خصوصیات معماری و سبک رایج معماری آن دوران یعنی سبک آذری و اصفهانی را توأمان دارند. تزئینات این دو بنا در دوره صفویه دارای شاخصه‌هایی هستند که از طریق مطالعات و تجزیه و تحلیل آن می‌توان باورهای دینی و اعتقادی تأثیرگذار بر تزئینات آنها را مورد مطالعه قرار داد. بر سردرها، گنبدخانه‌ها و ایوان‌های ورودی این دو بنا، نقوش نمادین مرتبط با مفاهیم نمادین شیعی نقش بسته که از جمله آنها می‌توان به تزئینات کتیبه‌ای با ذکر نام امامان شیعی، اشکال هندسی پنج، شش، هشت، دوازده و شانزده ضلعی اشاره نمود. علیرغم ویژگی‌های فوق و جایگاه رفیع این دو بنا در نمود باورهای شیعی، متأسفانه تاکنون مطالعات زیادی در این خصوص به انجام نرسیده است. اهمیت این پژوهش در آن است که در این پژوهش سعی بر آن شده است تا از طریق مطالعه زیبایی‌شناختی نقوش این دو بنا به بررسی بُعد نمادین نقوش پرداخته و از این طریق به گوشه‌هایی از اعتقادات مذهب تشیع و به‌کارگیری آن در تزئینات دو بنا اشاره شود.

اهداف این پژوهش عبارت است از:

الف. شناساندن نقوش و طرح‌های نمادین شیعی مورد استفاده در تزئینات بناهای مذهبی و تحلیل نمادین نقوش شیعی در هر دو بنای مذکور.

ب. مشخص ساختن وجوه اشتراک آنها

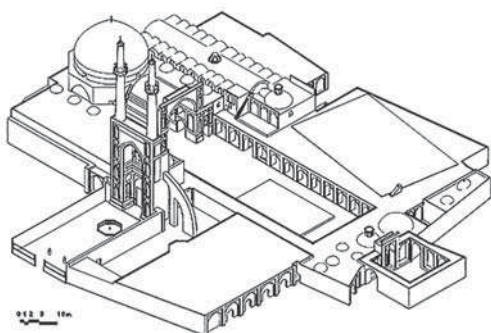
سؤالاتی که این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به آنهاست عبارت‌اند از:

۱. چه نوع نقوش تزئینی در بناهای اسلامی برگرفته از باورهای شیعی حاکم بر جامعه بوده است؟

۲. آیا نقوش تزئینی نمادین شیعی این دو بنای مذکور با در نظر گرفتن فاصله مکانی این دو بنا از یکدیگر، اشتراکاتی باهم دارند؟

روش تحقیق

روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و متکی بر مطالعه کتابخانه‌ای است. در همین راستا ابتدا تاریخچه مختصری راجع به هر دو بنا و تحولات تاریخی آن در طول ادوار مختلف، ذکر شده و سپس به نمادشناسی و معرفی نقوش مورد مطالعه

طرح ۱. طرح سه بعدی از مسجد جامع یزد، مأخذ:
www.ghoolabad.com

پرداخته شده است. با توجه به تنوع و وسعت زیاد نقوش، تنها برخی از نقوش که جنبه نمادین شیعی دارند انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفته است. شایان ذکر است که برای مطالعه، نقوشی انتخاب گردیده اند که متعلق به دوره بوده که یا دست نخورده باقی مانده اند و یا در حین مرمت و بازسازی شکل و فرم دوره صفوی خود را حفظ نموده اند. برای توصیف بهتر، تصاویر و طرحهایی از نقوش مورد مطالعه تهیه شده است. ملاک انتخاب عکس‌ها نقوشی بودند که به لحاظ نمادین حائز اهمیت بوده و ارتباطی را با نقوش نمادین شیعه نشان می‌دادند. پس از انتخاب و تقسیم بندی نقوش، معنای نمادین آنها استخراج و مطالعه تطبیقی در دو بنای مورد نظر صورت پذیرفته است. شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها و مواد نیز براساس مطالعات تطبیقی و مبانی‌های نظری موجود در باب نقوش مورد مطالعه می‌باشد.

پیشینه تحقیق

در رابطه با معماری اسلامی ایرانی و نمادهای آن کتب متعددی نوشته شده است. از آن جمله کتاب هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی نوشته حسن یوسفی و ملکه گلمغانی زاده اصل (گلمغانی زاده اصل و یوسفی، ۱۳۸۴) است که به بررسی نمادهای شیعی در این مجموعه پرداخته است. همچنین مقاله مسعود کوثری چاپ شده در «مجله جامعه‌شناسی هنر و ادبیات» با عنوان «هنر شیعی در ایران» را می‌توان نام برد که با رویکرد جامعه‌شناسی هنر به عناصر شیعی در هنرهای ایرانی - اسلامی پرداخته است (کوثری، ۱۳۹۰). مقاله علی اصغر کلانتر و دکتر حبیب‌الله آیت‌اللهی با عنوان «کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزئینات معماری شیعی مازندران» چاپ شده در مجله نگره (کلانتر و آیت‌اللهی، ۱۳۸۸) به بررسی کتیبه‌های شیعی به کار رفته بر مقابر امامزاده‌های مازندران پرداخته شده است. در رابطه با نمونه موردی مسجد جامع یزد کتابها، مقالات و پایان‌نامه‌های زیادی نوشته شده است ولی با این عنوان تاکنون تحقیقی صورت نگرفته است. در مورد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی نیز

تصویر ۱: بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، مأخذ: از نگارندگان.

مطالعات زیاد گسترده نبوده ولی از جمله مهمترین آنها می‌توان به کتاب «باستان شناسی و تاریخ بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی» به تالیف ملکه گلمغانی زاده اصل و حسن یوسفی (۱۳۸۹) اشاره نمود. دکتر سید هاشم حسینی جزو محققینی هستند که به جنبه‌های نمادین در بقعه شیخ صفی توجه ویژه‌ای داشته‌اند و نیز در مقاله خودشان با عنوان معرفی سبک مقبره سازی متصوفه آذربایجان، اشاراتی به بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی داشته‌اند (حسینی، ۱۳۸۹). علاوه بر این مقاله ایشان در مقاله مشترکشان با حسین فراشی ابرقویی مقاله‌ای با عنوان «تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزئینات مسجد جامع یزد» نمادهای شیعی موجود در این مسجد را مورد بررسی قرار داده‌اند (حسینی و ابرقویی، ۱۳۹۳). از جنبه‌های بارز این پژوهش نسبت به مطالعات پیشین پرداختن به جنبه‌های نمادین نقوش شیعی بر اساس مطالعات تطبیقی در دو بنای مهم بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و مسجد جامع یزد است.

مسجد جامع یزد

بنای مسجد جامع یزد طی قرون متمادی بر بقایا یا در کنار بناهای متنوعی بنا گردیده است که در متون تاریخی تحت عناوین مسج جمعه شهرستان، مسجد جامع عتیق، مسجد جمعه قدیم، مسجد جامع نو و بناهای الحاقی آن به اسامی گوناگون یاد شده است (خادم زاده، ۱۳۸۴: ۸۴). به نظر می‌رسد در دوران پیش از اسلام در این مکان آتشکده‌ای برپا بوده است. مسجد اولیه با طرح شبستانی در زمان عمرولیث صفاری ساخته شده است (گلشن، ۱۳۷۸: ۵۳۶). در قرن پنجم ظهیرالدین ابومنصور فرامرز اولین امیر کاکویی به تعمیر و نوسازی همان مسجد اولیه (شهرستان) پرداخت که در قرون قبلی برپا بود. پس از وی علاءالدین امیرعلی ابن فرامرز و همسرش ارسلان خاتون مناری در کنار مسجد اولیه برپا کردند که تا قرن نهم پابرجا بوده است. فرزند ایشان، علاءالدوله گرشاسب (۴۸۸-۵۱۳ ه.ق.)، مسجد دیگری با طرح تکایوانی گنبددار در جوار مسجد عتیق و در سمت غرب آن بنا نهاد و پایاب قنات^۱ که هم اکنون در صحن فعلی مسجد جامع واقع است و همچنین جماعت‌خانه‌ای در ضلع غربی بنا کرد (همان: ۵۳۸؛ طرح ۱).

بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی

شکل‌گیری این مجموعه مذهبی که از قرن هشتم هجری با شرکت چیره‌دست‌ترین هنرمندان معمار، کتیبه نگار،

۱. در گذشته دو گونه کاریز (قنات) ساخته می‌شده است: یک کاریز سرپوشیده در زیر زمین و دیگری کاریز سرریز که هر دو می‌توانند از سفره‌های آب زیر زمینی بهره‌گیری کنند (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۴).

نمادشناسی نقوش شیعی به کار رفته در مسجد جامع یزد و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی

هنرمند شیعی با پایبندی به اصول و عقاید مذهب تشیع خود را ملزم به رعایت و توجه به آن می‌دانسته است و لذا معماری مسجد، به دلیل موضوعیت خاص معنوی و روحانی اش، از روح و ماهیت تشیع سرشار است، به طوری که در هر دو بعد کالبدی (ایوان، حیاط مرکزی، حوض، ارتباطات فضایی و...) و حسی-معنوی (نور، رنگ، تزیینات، ارقام مقدس و...) در مساجد اثرگذار بوده است (انصاری و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۵۷). شیعیان در طول ادوار مختلف مورد ظلم و ستم قرار می‌گرفتند و به ناچار عقاید خود را به صورت کنایی و نمادین در هنر خود جلوه‌گر می‌ساختند. از همین روست که مطالعه نمادین نقوش به کار رفته در هنر شیعی اهمیت دارد. به دلیل تنوع و گستردگی نقوش به کار رفته در این دو بنا، صرفاً نقوشی مورد تأکید است که به لحاظ نمادشناسی شیعی حائز اهمیت باشد.

نقوش شمسه و ستاره

شمسه نماد کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است. کثرت تجلی صفات خداوند است که در این نقش بصورت اشکال کثیر ظهور کرده است که از مرکزی واحد ساطع شده‌اند. این نقش چنانکه از نام آن پیداست مفهوم نور را تداعی می‌کند، همانطور که قرآن کریم نیز خداوند را نور می‌نامد «الله نور السموات و الارض» (نور: ۶۴) پس در واقع شمسه نمادی از خداوند محسوب می‌شود (ستاری، ۱۳۷۶: ۵۳). معمولاً کیفیت نوربخشی ستاره است که به ذهن می‌آید و در نتیجه ستاره منبع نور انگاشته می‌شود. ستاره مظهر خداوند در شب ایمان است تا مؤمن را از شر تمام موانعی که بر سر راه رسیدن به خداوند است حفظ کند. نقوش مذکور بیشتر در ایوان جنوبی به کار رفته‌اند و چون این ایوان در اکثر مساجد مهمترین مکان برای عبادت است نقوش

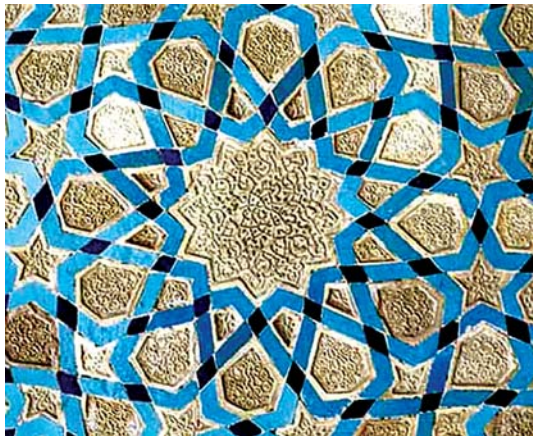

تصویر ۲. نقوش شمسه و ستاره بر روی در چوبی ورودی به حیاط باغچه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، مأخذ: همان.

نقاش و کاشیکار شروع شده بود با روی کار آمدن حکومت صفویان توسعه و تکمیل آن تا قرن دوازدهم هجری تدام پیدا نمود (گلمغانی زاده اصل، یوسفی، ۱۳۸۹: ۳). بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی شامل تعدادی از بناهای دوره‌های مختلف است که نخستین بار شاه تهماسب آن‌ها را به صورت مجموعه واحدی در آورد. بعدها شاه عباس بناهای مهم دیگری به این مجموعه افزود و باعث اصلاحاتی در آن گردید. اهمیت این مجموعه تاریخی، در ارتباطی که با سلسله خاندان سلاطین صفویه دارد جلوه‌گر می‌شود. اسلاف شاهان صفوی و همچنین شاه اسماعیل اول (سر سلسله این خاندان) در این مجموعه تاریخی به خاک سپرده شده‌اند. در حال حاضر این بقعه، از قسمتهای ذیل تشکیل می‌گردد: ۱. مقبره شیخ صفی الدین؛ معروف به گنبد الله ۲. تالار دارالحفاظ؛ قنديلخانه یا نمازخانه ۳. شاه نشین ۴. آرامگاه شاه اسماعیل اول یا گنبد شاه اسماعیل ۵. آرامگاه محیی الدین محمد معروف به حرمانه ۶. عمارت چینی خانه ۷. دارالحديث (طاق متولی یا دارالسلام) ۸. بنای معروف به مسجد جنت سرا ۹. سردر شاه عباسی ۱۰. دروازه اصلی یا سردر بزرگ ۱۱. حیاط بزرگ یا حیاط باغ ۱۲. حیاط کوچک میانی ۱۳. ساحت یا صحن اصلی ۱۴. چله خانه ۱۵. محوطه معروف به قبرستان شهیدگاه ۱۶. خانقاه یا زویه ۱۷. حیاط معروف به مقابر ۱۸. آثار معماری مکشوفه سال ۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۵ م که مهمترین آنها بخشی از فضاهای مرتبط با شربتخانه و معبر و آب انبار و خانه‌های مسکونی منتسب به خاندان صفوی است. ۱۹. آثار و بقایای معماری مکشوفه سال ۱۴۲۷ ق/ ۲۰۰۶ م در سمت راست حیاط باغ به طرف دروازه اصلی بقعه که برجسته‌ترین آنها مشتمل بر آثار حمام و آشپزخانه بقعه و معبر شهیدگاه و جنت سراسر است (تصویر ۱).

تصویر ۳. تزیینات ستاره‌های شکل زیر سقف دهلیز منتهی به گنبدخانه مسجد جامع یزد، مأخذ: حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳

تصویر ۵. نقوش ششمه و ستاره‌های پنج پر، گنبدخانه مسجد جامع یزد، مأخذ: همان: ۱۳۹۳.

فراشی ابرقویی، (۱۳۹۳). گره پنج معمولاً در آثار گره چینی مدارس، حوزها و مساجد بیش از سایر بناها به کار رفته، زیرا در مرحله پنجم سلوک، شخص به بهترین خلق و خو فرا خوانده می‌شود که در واقع یکی از اهداف مدارس قدیم نیز همین بوده است. این مفاهیم بی ارتباط با جایگاه و شخصیت شیخ صفی الدین به عنوان مقام والای رهبر، راهنما و مدرس مکتب صوفیان ندارد و از این روی در این مجموعه نیز از گره ششمه پنج پر نیز استفاده شده است. اولین نمونه تزیینات هندسی بخش تحتانی صندوق قبر شیخ صفی الدین است که به صورت منبت و خاتمکاری به اجرا درآمده است (حسینی، ۱۳۹۰: ۶). این نوع ستاره‌های پنج پر در بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی بر روی بدنه گنبد الله ترسیم شده اند (تصویر ۴).

ستاره هشت پر

اکثر نقوش ستاره‌ای بکار رفته در مسجد جامع یزد به صورت ستاره‌های هشت پر کار شده اند. ستاره هشت پر از جمله نقوشی است که روی سنگ نبشته‌های قرون پنجم و ششم به وفور دیده می‌شود که بعدها در هنر اسلامی به گل روزت معروف شد. ستاره هشت پر به نوعی تکامل یافته نقش دایره و بعدها چلیپا و ستاره است و نماد خورشید در ادوار مکانی و زمانی مختلف در هنر به شکل‌های متفاوتی آفریده شده است که هر کدام دارای معانی گوناگونی هستند (حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳).

شکل ستاره هشت پر از چرخش دو مربع درهم پدید آمده و از دیر باز عدد هشت، عدد رمزی خورشید در سراسر اروپا، آسیا و آفریقا محسوب می‌شده است، بطوریکه در اسلام در صور متفاوت بیان شده است «هشت بهشت، هشت درب بهشت، که در عرفان درب هشتم، در توبه و در همیشه باز محسوب می‌شود (امامی، ۱۳۸۱: ۶۳). در آیین

به کار رفته در آن بیشتر در ارتباط با معبود و نشان‌هایی از انوار الهی است که در قالب ششمه و ستاره خودنمایی می‌کند (حسینی و ابرقویی، ۱۳۹۳). در کاشیکاری‌های مجموعه شیخ صفی نیز انواع ستاره به شکل‌های چهارپر درون صحن اصلی و پنج‌پر، شش‌پر (بیشتر بر روی بدنه گنبد الله، تصویر ۲) و هشت و ده و دوازده پر (ازاره دیوار درونی چینی‌خانه بقعه شیخ صفی؛ تصویر ۳)، به کار رفته است که نماد طالع خوب و شکوه بوده است.

ستاره پنج پر

عدد پنج را معمولاً به زندگی انسان و به پنج حس مربوط می‌دانند. این عدد همچنین در فرایندهای کلی نجومی نقش دارد. عدد پنج در سنت اسلامی نیز اهمیت فراوانی دارد. مسلمانان علاوه بر پنج ستون دین «شهادتین، نماز، روزه، زکات و حج» پنج نماز یومیه دارند. احکام اسلام پنج دسته هستند «واجب، مستحب، مباح، مکروه و حرام». در جنگ غنیمت پنج قسمت می‌شود تا خمس آن پرداخت شود. پنج تن آل عبا، پنج عضو خانواده حضرت محمد (ص)، حضرت محمد (ص)، فاطمه (س)، علی (ع)، حسن (ع) و حسین (ع) که م‌ترین شخصیت‌های شیعه و مورد احترام فراوان اهل تسنن نیز هستند (حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳). اخوان الصفا شیعی مذهب در سده دهم در بصره صریحاً اعلام کردند که اسلام بر پایه پنج است، نه فقط به خاطر پنج اصل و پنج تن، بلکه چون پیامبر اولوالعزم (نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد) وجود دارد و هیچ مجموعه‌ای از حروف مقطعه قرآن بیش از پنج حرف نیست (شمیل، ۱۳۸۸: ۱۳۱-۱۲۷). در داخل گنبدخانه مسجد جامع یزد و به صورت نوارهای حاشیه‌ای تزیینی نقوشی از ستاره‌ها و ششمه‌ها به صورت تو در تو نقش شده اند و در تمامی دیوارهای ایوان جنوبی و گنبدخانه به صورت نواری کار شده است. در حواشی ششمه‌های دوازده پر ستاره‌های پنج پر به تعداد زیاد نقش شده اند (تصویر ۵) (حسینی و

تصویر ۴. ستاره پنج پر در قسمتی از تزیینات هندسی بخش تحتانی صندوق قبر شیخ صفی، مأخذ: از نگارندگان.

تصویر ۶. نقش ستاره هشت پر سردر اصلی مسجد جامع یزد،
مأخذ: حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳

دایره در مرکز دایره‌های بزرگتر است. در دایره بزرگتر نام محمد با خط کوفی هشت مرتبه تکرار شده است که چهار تای آن با کاشی آبی رنگ و چهار تای دیگر با کاشی سفیدرنگ و به شیوه معرق نگاشته شده است. این کتیبه دایره‌های شکل درست در مرکز ستاره هشت پر قرار گرفته است. اضلاع این ستاره با آجر کتیبه دار کار شده است که بر روی آن عبارت «الملک لله» نوشته شده است. این عبارت در جای جای کتیبه‌های مسجد به خصوص کتیبه نواری ساقه گنبد دیده می‌شود. ستاره هشت در بقعه شیخ صفی در ازاره دیوار درونی چینی‌خانه بقعه (تصویر ۷)، به کار رفته است (حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳).

یکی از اشکال شمسه هشت، شکلی هشت‌ضلعی است که در مجموعه شیخ صفی‌الدین بسیار مورد استفاده قرار گرفته است. یکی از نمونه‌ها در بخش تزیینات استخوانی صندوق قبر شاه اسماعیل است که درون آن با اشکال اسلیمی مشبک کاری شده است. فضاهای بین شش ضلعی‌ها و کتیبه‌ها نیز با خاتم پر شده و قطعات استخوانی باریک از جنس عاج و استخوان‌های سبز، خطوط اصلی و رابط اشکال هندسی صندوق را به صورت خط چین تشکیل داده است. به جز صندوق‌های مقابر، برخی از درهای چوبی مجموعه نیز دارای نقوش ستاره‌های یا شمسه وار زیبایی می‌باشند. از جمله درب چوبی اشکاف چینی‌خانه که متعلق به دوره صفوی بوده و یکی از نقوش تزیینی روی آن به شکل ستاره هشت پر است که به شیوه معرق چوب ایجاد شده است. در قسمتی از کاشیکاری سمت راست جنت سرا در ضلع شمالی صحن بقعه نیز بخشی از تزیینات گره شمسه هشت با ترکیب نقوش اسلیمی و کتیبه‌های نام «الله، محمد و علی» مشاهده می‌شود. تزیین کاشیکاری سقف رواق ورودی به قندیل‌خانه (دارالحفاظ)، شامل طرح ستاره هشت پر در مرکز اشکال اسلیمی می‌باشد که یک قاب هشت‌ضلعی بزرگ آنها را دربر گرفته است. علاوه بر تزیینات کاشیکاری، تزیینات گچبری در بدنه داخلی اغلب

زرتشت ستون هشت پر و سرسرای هشت گوش در بنای آتشکده به کار می‌رفت و هشت را عددی مبارک می‌دانستند. در ایران باستان الهه آب با تاجی هشت پر تصویر شده است (اوستا، پشتها، ۱۲۸) و در سومر نیز ستاره هشت پر نشانه خدا و آسمان است. این نشانه در میا نرودان نمودار تنها مظهر آسمان به نام شاه نارامسین پسر برادر سارگون است (فینگان، ۱۹۸۳: ۵۰). در رابطه با نمادشناسی عدد هشت در قرآن و روایات شیعی چنین آمده است: در قرآن در رابطه با این عدد اشاره به جفت‌های متضاد شده است که می‌فرماید «ثمانیه ارواح» (اعراف: ۴۳). اما مهمترین آیه‌ای که در قرآن درباره نمادگرایی این عدد وجود دارد آیه ۱۷ از سوره حاقه است و به عرش لایزال الهی اشاره می‌کند که هشت فرشته آن را حمل می‌کنند «و یحمل عرش ربک فوقهم يومئذ ثمانیه».

در حدیثی از امام باقر (ع) نقل شده است که بهشت هشت در دارد و فاصله هر یک از درهایش با دیگری به مدت چهل سال است: «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ أَحْسِنُوا الظَّنَّ بِاللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ لِلْجَنَّةِ ثَمَانِيَةَ أَبْوَابٍ عَرُضُ كُلِّ بَابٍ مِنْهَا مَسِيرَةُ أَرْبَعِينَ سَنَةً» (ابن بابویه، ۱۳۸۲: ۴۷۳). مهمترین جایگاه عالم روی زمین خانه خداست که به صورت مکعب است، این در حالی است که نخستین عدد مکعب هشت است. در حدیثی از ائمه آمده است که عرش الهی دارای هشت رکن است و بر هر رکن فرشتگان بی شماری در حال تسبیح اند «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ (ع) قَالَ لَهُ ثَمَانِيَةَ أَرْكَانٍ عَلَى كُلِّ رُكْنٍ مِنْهَا مِنَ الْمَلَائِكَةِ مَا لَا يَحْصِي عَدَدَهُمْ إِلَّا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ - يَسْبُحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ وَلَوْ حَسَّ شَيْءٌ مِمَّا فَوْقَهُ مَا قَامَ لِذَلِكَ طَرْفَةٌ عَيْنٍ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْإِحْسَاسِ الْجَبْرُوتِ وَالْكِبْرِيَاءِ وَالْعَظْمَةِ وَالْقُدُسِ وَالرَّحْمَةِ ثُمَّ الْعِلْمُ وَالْإِسْمُ وَرَأَى هَذَا مَقَالَ (همان: ۳۲۷). چنین است که این عدد به عنوان عدد آسمانی در بین مسلمانان بخصوص شیعیان شمرده می‌شود و شیعیان با توجه به این آیات و روایات مبنای معماری و هنری خود را در مکانهای مذهبی مثل مساجد و حرما بر عدد هشت گذاشته اند بخشی از مهمترین نقوش ستاره هشت پر بکاررفته در مسجد جامع یزد در پیشانی سردر شرقی مسجد دیده می‌شود (تصویر ۶). در مرکز این ستاره دو دایره تودر تو وجود دارد که درون آنها کتیبه‌هایی به خط ثلث به چشم می‌خورد. در حواشی داخلی این ستاره نقوش اسلیمی زیبایی با گل‌های سفیدرنگ وحنایی و شاخ و برگ‌های آبی رنگ از کاشی معرق دیده می‌شود. این نقش تلفیقی زیبا از نقوش اسلیمی و هندسی را نشان می‌دهد و تنها ستاره هشت پر بزرگ مسجد در قسمت سردر است. در زیر سقف دهلیزهای منتهی به گنبدخانه مسجد، نقوشی به شیوه گره‌چینی با آجر کار شده است. نقش مرکزی آن دو دایره تودر تو را نشان می‌دهد که دارای کاشیکاری معرق است. کتیبه دایره داخلی به خط کوفی است و نام «علی» سه مرتبه نوشته شده است. این

حضرت شعیب (ع) بود و در پایان از روی اختیار ده سال شد «فَإِنْ أَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ» (قصص: ۲۷، ۲۸).
 ز. شب‌های دهگانه که مورد سوگند الهی قرار گرفته و منظور از آن‌ها شبهای دهگانه اول ذیحجه است یا امامان معصوم از امام حسن مجتبی تا امام حسن عسکری (ع) در کنار شفع که امیرمؤمنان و فاطمه (علیهما السلام) را شامل می‌شود و وُتِرَ که خدای واحد است «وَالْفَجْرِ × وِلْيَالِ عَشْرِ» (فجر: ۱ و ۲).

ح. تحدی به آوردن ده سوره بسان قرآن «قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَتٍ» (هود: ۱۱، ۱۳)

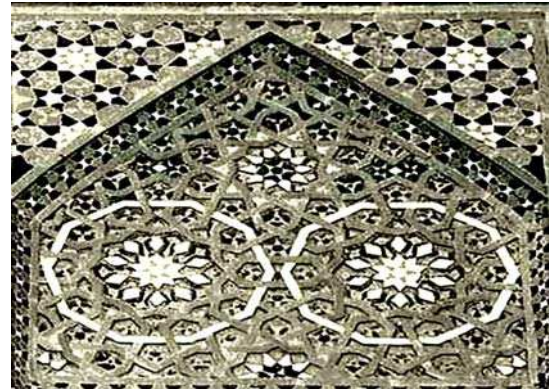
ط. گفت وگویی مجرمان در روز قیامت که بر اثر طولانی بودن عذاب مدت درنگ در دنیا را تنها ده روز می‌پندارند: «يَتَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا» (طه: ۱۰۳، ۱۰۴).

هنگامی که انسان در شکم مادر به چهار ماه و ده روز می‌رسد پروردگار عالم می‌فرماید «انّی نفخت فیهِ من روحی».

چهار ماه می‌شود ۱۲۰ روز و ده روز باید اضافه کرد که می‌شود ۱۳۰ روز و ۱۳۰ برابر عدد ابجد کلمه سلم است. پس انسان در شکم مادر به سلم می‌رسد تا به اسلام وصل شود و خاضع گردد تا تسلیم امر او شود (براتی، ۱۳۸۰: ۷۸).

پیغمبر اسلام (ص) ۲۳ سال به تدریج به امر خالق یکتا آیات مبارک قرآن را برای مردم خواندند و آن‌ها را هدایت فرمودند. سیزده سال از این مدت را در مکه و ده سال را در مدینه تبلیغ رسالت کردند. باطن سیزده همان چهار است (جمع ارقامش چهار می‌شود $4=3+1$) و جمع یک تا چهار می‌شود ده. سرّ دهه طهر به هجرت پیامبرگرمی (ص) به مدینه است، با جان برکف گذاشتن امام علی (ع) که در شب هجرت در بستر پیامبر (ص) خوابیدند. پیامبر اکرم (ص) ده سال در مدینه تبلیغ فرمودند و ۲۳ سال را تمام کردند (حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳). در آخر سال دهم زمان حجة الوداع در غدیر خم رسالت خود را با انتخاب وصی خود امیرالمؤمنین علی (ع) کامل فرمودند، چنانکه خداوند در سوره مبارکه مائده آیه ۶۷ می‌فرماید: «یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک و ان لم تفعل فما بلغت رسالتک» (خرابی، ۱۳۸۶: ۵۷).

نوه پیامبر (ص) حسین بن علی (ع) در کربلا در دهم محرم سال ۶۱ به شهادت رسید که به عاشورا معروف است و در ماه محرم ده مجلس به یاد شهدای کربلا برگزار می‌شود (شمیل، ۱۳۸۸: ۱۹۷). امام حسین (ع) وقتی به دنیا آمد حامل نه زریه در بطنش بود و خود با عدد ده به دنیا آمد (یعنی دهه طهر) و در واقع حقیقت گنج نه در بطن ده را به حقیقت سرّ و گنج $19=10+9$ در دنیا ظهور داد. در عید قربان، روز دهم ذیحجه، همه حاجیان باید به قربانگاه بروند و قربانی کنند. امام حسین (ع) که خود حقیقت ده است از مکه به کربلا می‌رود و بعد از گذراندن ده روز عاشورا (همان

تصویر ۷. بخشی از تزیینات به شکل ستاره هشت پر در بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، مأخذ: از نگارندگان.

بناهای مجموعه از جمله زیر نیم گنبد‌های داخل قنديل خانه و شاه نشین، طاقماهای بالای ایوانهای دو طرف قنديل خانه و شاه نشین، سردر ورودی حرم خانه، عمارت چینی خانه و مقابر شیخ صفی و شاه اسماعیل از جایگاه مهمی برخوردار است.

شمسه ده پر

در کتاب اخوان الصفا مقامات سلوک در ده مرتبه دانسته شده که برای هر مرتبه آن نیز ده ویژگی وجود دارد (Bakhtiar, 1960; 97-100). خواجه عبدالله نیز برای هر یک از ده مرتبه سلوک ده آیه برشمرده است که آن را محرز می‌کند. عدد ده بازگشت کثرت به وحدت را نشان می‌دهد زیرا ده اولین قدم به کثرت جدیدی است که به قدم دیگری می‌رسد که با صد شروع می‌شود. از نظر عرفانی یک و ده یکسان هستند، همانطور که صد و هزار یکسان اند. عدد ده نه بار و مرتبط با نه موضوع در قرآن آمده است: الف. پاداش نیکوکاری «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ مِثَالِهَا» (انعام: ۱۶۰) که طبق این آیه ده برابر می‌شود.

ب. کفاره قربانی حج: کسی که نتواند در حج قربانی کند باید سه روز در ایام حج و هفت روز هنگام بازگشت روزه بگیرد «و سَبْعَةَ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةَ كَامِلَةً» (بقره: ۱۹۶) که مجموعاً ده روز می‌شود.

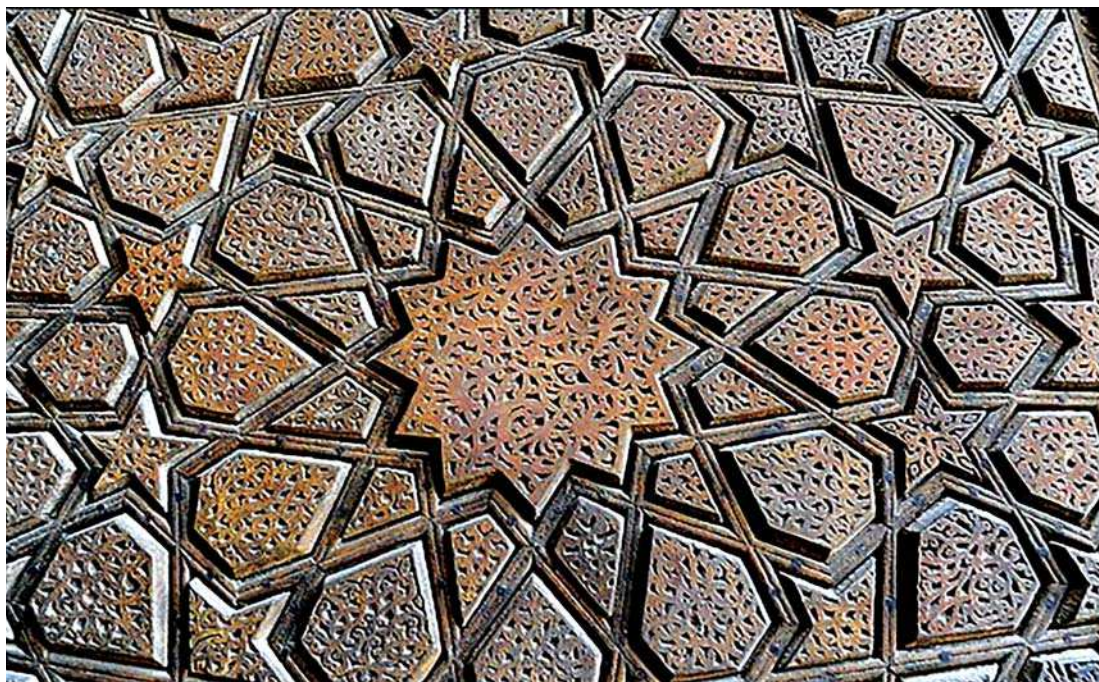
ج. کفاره حنث قسم: اگر کسی بر انجام یا ترک کاری سوگند یاد کرد و مطابق آن عمل نکرد باید بنده‌ای را آزاد کند، یا ده مستمند را اطعام کند یا سه روز روزه بگیرد «فَكَفَّرْتَهُ أَطْعَامُ عَشْرَةَ مَسْكِينٍ» (مائده: ۸۹).

د. عده زن شوهر مرده که چهار ماه و ده روز است «يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا» (بقره: ۲۳۴).

ه. میقات موسی (ع) که مجموعاً چهل شب از ماه ذیقعد تا شب دهم ذیحجه بود «و وَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ» (اعراف: ۱۴۲).

و. مهریه همسر موسی (ع) که هشت سال کارگری برای

تصویر ۸. نقوش شمسه، دیواره جنوبی حیاط مسجد جامع یزد، مأخذ: از همان.

شده است. نقوش بکار رفته در حواشی کادر بصورت دانه‌های تسبیح است. در قسمت بالای محراب و در مرکز آن نیز طرح یک گوی برجسته که با کاشی معرق تزیین شده است به چشم می‌خورد. این شکل تزیینی تنها در این قسمت مسجد دیده می‌شود (تصویر ۸). در مرکز گوی نقش یک شمسه کار شده است. در مرکز این شمسه ده پر، یک برجستگی گوی مانند کوچک از کاشی آبی فیروزه‌ای دیده می‌شود. در امتداد شعاع‌های این شمسه و دور تا

سر حقیقت $10 \times 10 = 100 =$ عدد ابجد حروف قاف با جایگاه عددی (۱۹) خود حضرت و حیات طیب و صعود کامل از حیوانیت به انسانیت و قلب به میم شدن را به تمام انسا نها عنایت می‌فرماید. بنابراین عدد ده خزانه دار کل اعداد و حروف است. در واقع حقیقت عدد ده متعلق به عزیزان معصوم (ص) است. زیرا این بزرگواران خزانه داران و ظرف گیرنده کل نور و کل فیض عل یا لاطلاق ذات اقدس احدیت هستند، اما وجود مقدس امام حسین (ع) که معصوم پنجم است ظهور دهنده گنج ده و ظهور دهنده وارث همه انبیا و اولیا و اوصیا و معصومین (ص) در روز عاشورا است، روزی که همه ده‌های عالم برپا می‌شود. هنگام تولد نیز در وجود مقدسش نه ذریه معصوم بوده که با خودش عدد ده را دارد ($10 = 1 + 9$) و در واقع ایشان برپا کننده عاشورا و امام عاشوراییان است (خزایی، ۱۳۸۸: ۶۰).

معنای نمادین عدد ده به زیبایی توسط شمسه‌های ده پر در مسجد جامع یزد بکار رفته است. در دیواره جنوبی حیاط مسجد و در بالای یک کادر مستطیل شکل آجری نقش دو شمسه ده پر قرار گرفته است. نقش اصلی شامل دو شمسه ده پر سفیدرنگ است که طرح‌های بکار رفته در هر دو یکسان است. در مرکز شمسه بزرگ یک شمسه ده پر کوچکتر از کاشی سفیدرنگ قرار گرفته است که در میانه آن نقش یک ستاره پنج پر نمایان است. در زمینه کادر تزیینی و مابین نوارهای آبی رنگ که تشکیل نقوش چندضلعی را داده اند نقوش ستاره‌های پنج پر دیده می‌شود. این کادر تزیینی به صورت طاقنمایی با طاق جناغی کار

تصویر ۱۰. نقش شمسه دوازده پر به کار رفته در گنبدخانه مسجد جامع یزد، مأخذ: حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳

تصویر ۱۱. رسم بندی با طرح ششمه دوازده پر در سقف چینی خانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، مأخذ: حسینی، ۱۳۹۰

نقوش هندسی بر اساس عدد دوازده، اغلب در بناهای اواخر صفوی مشاهده می‌گردد. از اواسط این دوره اعتقادات عددی، هم شامل تصوف و هم شامل تشیع است ولی از اواخر این دوره و بعد از آن اعتقادات تشیع بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. عدد ۱۲ گرچه از نظر نجوم این عصر نیز اهمیت دارد ولی به نظر می‌رسد از نظر تشیع این دوره نیز اهمیت زیادی داشته باشد، زیرا اشاره به دوازده پیشوای شیعه (ع) دارد (کیانمهر و خزایی؛ ۲۷). از دوازده برج منطقه البروج در فرهنگ اسلامی نیز سخن گفته شده است. ۱۲ برج را به ۴ گروه (۴ فصل) که هر کدام ۳ برج دارند، تقسیم شده است. اکثر شیعیان سلسله امامان را متشکل از ۱۲ امام از خاندان حضرت محمد (ص) می‌دانند و نام شیعه دوازده امامی نیز از اینجا می‌آید (شیمل؛ ۲۲۳). دوازده، عدد اصلی میان یازده و سیزده است که در زبان فارسی و در ترکیباتی مانند دوازده ماه شمسی، دوازده امام شیعیان، دوازده مقام (پرده سرود در موسیقی و دوازده برج) فلکی به کار می‌رود. عدد دوازده در آیات قرآنی ۵ بار به صورت‌های اثنا عشر و اثنی عشر (هر کدام یکبار در آیات ۳۶ سوره توبه و ۱۲ سوره مائد)، اثنا عشره (دو بار در آیات ۶۰ سوره بقره و ۱۶۰ سوره اعراف) و اثنی عشر (یک بار) آمده است که در چهار مورد به دوازده آبشخور بنی اسرائیل برای دوازده فرزند یعقوب و در یک مورد به تعداد ماههای سال و تأکید بر دوازده بودن آنها در نزد خداوند اشاره دارد (حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳). تنها نمونه ششمه دوازده پر، در طرح رسمی بندی سقف چینی خانه با تزیینات گچبری مشاهده می‌شود. نوع ششمه مرکز گنبد

دور آن کاشی‌های لوزی شکل حنایی رنگ کار شده است که می‌تواند تداعی کننده درخشش نور خورشید باشد. دورتادور این شکل مدور و در میان کاشی‌های شش‌ضلعی کار شده نقش ستاره سه پر دیده می‌شود. در انتهای نقش ده ستاره پنج پر از کاشی حنایی رنگ دیده می‌شود که در میان تعدادی کاشی شش‌ضلعی آبی لاجوردی قرار گرفته اند. نقوش در زمینه‌ای از کاشی آبی فیروزه‌ای قرار دارند (حسینی و فراشی ابرقویی ۱۳۹۳). ششمه ده همراه با اشکال پنج‌ضلعی و ستاره پنج پر، ترکیب گره‌ای زیبا را می‌دهد که به شیوه‌های تند (با خطوط شکسته عمیق) و کند (با خطوط شکسته ملایم) به اجرا درآمده است. در بخشی از تزیینات هندسی صندوق قبر شیخ صفی، گره ششمه ده تند اجرا شده است. در تزیینات صندوق قبر شاه اسماعیل به شکل و شیوه‌های زیبا از گره ششمه ده نیز استفاده شده در حالی که با تزیینات اسلیمی مشبک، خاتم و فیروزه تزیین شده است (تصویر ۹). در بعضی از قسمت‌های کاشیکاری صحن بقعه شیخ صفی از جمله در ازاره و بالای ورودی‌های واقع در دو طرف ایوانهای دارالمتولی و جنت سرا نیز طرحهای هندسی زیبا به شکل ششمه مرکزی مشاهده می‌شود که از تقاطع اشکال هندسی مختلف تشکیل یافته و مانند قابی تزیینات گیاهی یا کتیبه‌های بنایی را دربر گرفته است. در کاشی کاری سمت چپ دارالمتولی، ضلع جنوبی صحن بقعه که ترکیبی از ششمه ده، ستاره پنج پر، شکل پنج‌ضلعی همراه با نقوش ساده ختایی دیده می‌شود.

ششمه دوازده پر

نوع شمسه مرکز گنبد چینی خانه، دوازده گُند است که به صورت شیار شعاعی گ چبری شده است. این شمسه مرکزی با دو لنگی‌های محدب به چهارلنگی و از چهارلنگی به ستاره پنج پر ختم می‌شود و سرانجام توسط دولنگی‌های محدب به کاربندی و پا باریک‌های ساق گنبد انتقال می‌یابد (تصویر ۱۱).

شمسۀ ۷۲ پر

بزرگترین شمسۀ بکار رفته در مسجد جامع یزد در دو طرف سردر اصلی (شرقی) نقش بسته است. این شمسه دارای ۷۲ شعاع طلایی رنگ است. در تفکر شیعیان عدد ۷۲ یادآور ۷۲ تن از شهدای کربلاست و این شمسه می‌تواند به نحوی نماد و یادآور واقعه عاشورا و شهدای نینوا باشد. این شمسه درون یک کادر مستطیل شکل و آراسته به نقوش اسلیمی قرار گرفته است و در مرکز آن نامه‌ای الهی، محمد و علی نقش بسته است (تصویر ۱۲).

تنها نمونه شمسه بیست پر در سقف بخش جنوبی شبستان قندیل خانه، با شیارهای شعاعی مشابه طراحی شده است. لازم به ذکر است که در رنگ آمیزی این نقاشی‌ها از رنگ‌های لاجوردی، طلایی، قرمز و سبز روشن استفاده شده است.

چینی خانه، دوازده گُند است که به صورت شیار شعاعی گچبری شده است. این شمسه مرکزی با دو لنگی‌های محدب به چهارلنگی و از چهارلنگی به ستاره پنج پر ختم می‌شود و سرانجام توسط دولنگی‌های محدب به کاربندی و پا باریک‌های ساق گنبد انتقال می‌یابد.

اکثر شمسه‌های بکار رفته در مسجد یزد دوازده پر دارند (تصویر ۱۰). عدد دوازده را که در اکثر طرحها و نقوش مسجد بکار رفته می‌توان به بینش شیعی و دوازده امامی معماران بنا نسبت داد. شمسۀ دوازده پر در دیوارۀ داخلی ایوان جنوبی (گنبدخانه) و در سمت چپ در قسمت پایین دیوار نقش شده است. زمینه‌ای را که این شمسه روی دیوار نقش بسته با کاشی شش وجهی آبی فیروزه‌ای پوشانده اند. شعاع‌های شمسه منحنی وار است. منحنی‌ها متشکل از دو نوار آبی لاجوردی (پررنگ) و حنایی است (حسینی و فراشی ابرقویی، ۱۳۹۳). شمسه نیز خود شکلی شبیه به گل آفتابگردان دارد. درون شمسه نقوش هندسی در ترکیب با نقوش گیاهی و اسلیمی، شکل درخور توجهی را به وجود آورده اند (جدول ۱).

تنها نمونه شمسه دوازده پر، در طرح رسمی بندی سقف چینی خانه با تزئینات گچبری مشاهده می‌شود.

تصویر ۱۲. شمسۀ ۷۲ پر سردر مسجد جامع یزد، مأخذ: نگارندگان

جدول ۱. مقایسه تطبیقی نقوش بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی با نقوش مسجد جامع یزد، مأخذ: نگارنده.

نام بنا	شکل نقش در بنا	نوع نقش	محل نقش	نام بنا	شکل نقش در بنا	نوع نقش	محل نقش	ویژگی نقوش شیعی
بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی		ستاره پنج پر در قسمتی از تزیینات هندسی	بخش تحتانی صندوق قبر شیخ صفی.	مسجد جامع یزد		نقوش شمسه و ستاره‌های پنج پر	گنبدخانه	پنج تن آل عبا
بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی		تزیینات کتیبه با مضمون «الله» در داخل قاب هندسی شش ضلعی.	صندوق قبر شاه اسماعیل	مسجد جامع یزد		نقش شش ضلعی	ایوان جنوبی	نشانه اولین مقام و اولین رتبه سلوک در دیدگاه تصوف
بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی		بخشی از تزیینات استخوانی به شکل ستاره هشت پر.	صندوق قبر شاه اسماعیل	مسجد جامع یزد		نقش ستاره هشت پر	سردر اصلی	هشت رکن عرش الهی
بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی		تزیینات هندسی شمسه ده	صندوق قبر شیخ صفی و صندوق دختر شیخ صفی.	مسجد جامع یزد		نقوش شمسه ده پر	دیواره جنوبی حیاط	بازگشت کثرت به وحدت و نماد واقعه کربلا
بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی		رسمی بندی با طرح شمسه دوازده پر	سقف چینی خانه	مسجد جامع یزد		شمسۀ دوازده پر	دیوارۀ جنوبی حیاط	نماد شیعه ۱۲ امامی

نتیجه

در طول تاریخ ایران، همیشه بین هنر و آداب معنوی برگرفته از مذهب ارتباط بسیار نزدیکی وجود داشته است. در حقیقت دین یکی از مهمترین عوامل تشکل دهنده هنر و هنر، زبان عمیق ترین حکمت‌های بشر و جلوه گاه زیباترین احساسات عرفانی بوده است. ارتباط بین هنر و دین در طول دوران اسلامی بیش از هر زمان دیگر شکوفا و توسعه پیدا کرده است. در این میان، هنر شیعی تا حدی نوعی هنر مقاومتی بوده است، یعنی از کوچکترین فضا برای نمایش خود بهره برده است. مسجد نیز مهمترین تجلیگاه هنر شیعی بوده است، زیرا مسجد هم محلی برای عبادت توده مردم به شمار می‌آمده است و هم معنای سیاسی کاملاً بارزی داشته است. به عبارت دیگر مسجد محل تلاقی سه عنصر سیاست، دین و تعلقات و گرایش توده مردم بوده است. بر همین اساس، مطالعه موتیف‌های تزئینی مساجد نقش مهمی را در آگاهی ما از بینش و مبانی نظری حاکم بر جوامع دوران‌های مختلف تاریخی ایفا می‌نماید. نقوش نمادین بکار رفته در مسجد جامع یزد و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی که به نحوی در ارتباط با عقاید مذهب شیعه هستند شامل: نقوش شمسه و ستاره، نقوش محراب مانند، نقوش گچبری زنجیره‌ای و غیره است. نقوش شمسه و ستاره اکثریت نقوش بکار رفته در این دو بنا را تشکیل می‌دهند. شمسه نماد کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است و کثرت تجلی صفات خداوند است. ستاره نیز منبع نور

و مظهر خداوند در شب ایمان است. بیشتر این نقوش در بردارنده مفاهیم نامهای حضرت محمد(ص)، حضرت علی(ع) و پنج تن آل عبا، امام حسین(ع)، دوازده امام، امام دوازدهم و همچنین یادآور وقایعی چون حادثه کربلا و عاشورا، شهدای ۷۲ تن، و شهادت حضرت علی(ع) هستند. این نقوش در دور بنای مذکور نه تنها از لحاظ تکنیکی مشابه هم اجرا شده اند بلکه باورهای غالب شیعی حاکم بر جنبه نمادین آنها نیز کاملاً قابل مقایسه باهم بوده و مفاهیم نمادین یکسانی را ابراز می‌کنند. این مفاهیم که در قالب نقوش تزئینی در این دو بنا بروز یافته اند در تفکر و اعتقادات شیعه جایگاه والایی دارند. اهمیت نقوش بکار رفته در این دو بنا در این است که با توجه به استقرار یک حکومت مرکزی سنی مذهب(در خصوص مسجد جامع یزد) در زمان ساخت بنا، نقوش مورد بحث به نوعی تفکرات شیعی سازندگان و بانیان بنا را نشان می‌دهند. برخی از این نقوش هندسی و اسلیمی همچون شمس‌های پنج، شش، هشت، ده، دوازده و ۷۲ پر سردر ورودی، شمس‌های ایوان جنوبی و طرح‌های محراب مانند نقش شده بر ستونهای تزئینی ورودی گنبدخانه، از نقوش شاخص بکار رفته در مسجد جامع یزد هستند که در بنای دیگری از این دوران به نام بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی می‌توان نمونه‌ای از آنها را یافت. در خصوص وجود نقوش نمادین شیعی بر تزئینات معماری این دور بنا می‌توان اینگونه تحلیل کرد که، مذهب شیعه که از جهان بینی جامع و عمیقی برخوردار و اصول و مبانی اعتقادی و سیاسی این مذهب بر آیات قرآن و روایات پیامبر(ص) استوار است قبل از دوره صفویه، به علت سختگیری‌هایی که بر پیروان آن وارد آمده است، همواره برای اعلام و اظهار وجود در تنگنا قرار داشته و اعتقادات خود را بصورت نمادین در تزئینات بناها بیان کرده است. در این دو بنا نیز، نقوش هندسی عمده ترین نقش مایه‌های نمادین را به خود اختصاص داده و نگرش و اندیشه‌های صوفیان و هنرمندان در آن، تأثیر به سزایی داشته است. در هر دو بنای مسجد جامع یزد و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، نقش شمس‌های تزئینات، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و انواع مختلف شامل: ستاره‌های پنج پر، شش پر، هشت پر، ده پر، دوازده پر، شانزده پر و بیست پر زیبا و وفور و در شیوه‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفته است. با توجه به فاصله و بعد مصافت زیاد این بنا از همدیگر، می‌توان چنین استنباط نمود که این شیوه تزئین به طور تصادفی انتخاب نشده و همچنین فقط جنبه صرف تزئین و زیبایی یا تناسب با کارکرد خاصی مد نظر نبوده است بلکه کاربرد این طرح‌ها ریشه در مفاهیم عمیق عرفانی، مذهبی و تمثیلی نیز داشته است. در این میان احتمالاً به سبب تناسب نقوش شمس‌ها و ستاره‌های با مفاهیمی چون اولوهیت خداوند، نور و آسمان که در عرفان و تصوف اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، نسبت به سایر نقوش، بیشتر مورد استفاده قرار گرفته اند. در این میان مفاهیم و اسرار عرفانی و مذهبی نهفته در اعداد، در کنار نقوش هندسی و شمس‌ها، بیش از پیش ویژگی کاربردی این نقوش را در مجموعه‌ای شیعی و ایرانی روشن می‌نماید. این نوع کاربرد نقوش هندسی را با توجه به اهداف متعالی و روحانی آن می‌توان هندسه عرفانی نامید زیرا مطابق عرفان اسلامی کل خلقت خداوند نیز بر اساسی هندسی پایه ریزی شده است. بنابراین نقوش مزبور را می‌توان نماد عینی اصل حرکت از کثرت به وحدت محسوب نمود که در این میان اشکال هندسی شمس‌ها و ستاره با توجه به خصوصیات منحصر به فرد طراحی شان، بیش از دیگر نقوش، بیانگر این اصل می‌باشند.

منابع و مأخذ

ابن بابویه، محمد بن علی. ۱۳۸۲. خصال شیخ صدوق، ج ۲. ترجمه یعقوب جعفری. قم: نسیم کوثر.
افشار، ایرج. ۱۳۷۴. یادگارهای یزد، ج ۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
انصاری، مجتبی، اخوت، هانیه السادات، ملایی، معصومه. ۱۳۸۷. بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر

- ارتباطات فضایی مساجد شیعی. شیعه شناسی. ۲۳: ۱۶۵-۱۷۴.
- امامی، صابر. ۱۳۸۱. نماد و تمثیل، تفاوت‌ها و شباهت‌ها. تهران: کتاب ماه هنر. ۴۸-۴۷. ۶۸-۶۰.
- براتی، پریناز. ۱۳۸۰. خودشناسی توسط معنای رمزی اعداد. تهران: سیمین.
- پیرنیا، کریم. ۱۳۸۷. سبک شناسی معماری ایرانی. تهران: نشر معمار.
- ستاری، جلال. ۱۳۷۶. رمز اندیشه و هنر قدسی. تهران: مرکز مطالعات اسلامی.
- شیمیل، آنه ماری. ۱۳۸۸. راز اعداد. ترجمه فاطمه توفیقی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- حسینی، سید هاشم. ۱۳۸۹. سبک مقبره سازی متصوفه آذربایجان. نشریه هنرهای زیبا. معماری و شهرسازی. شماره ۴۳. ۶۸-۵۷.
- حسینی، سید هاشم. ۱۳۹۰. کاربرد تزئینی و مفهومی نقش شمسه در مجموعه شیخ صفی الدین اردبیلی. نشریه مطالعات هنر اسلامی. شماره ۱۴. ۲۴-۷.
- حسینی، سید هاشم. فراشی ابرقویی، حسین. ۱۳۹۳. تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزئینات مسجد جامع یزد. مجله نگره. شماره ۲۹. ۴۳-۳۳.
- خزایی، محمد. ۱۳۸۶. نقش نمادین طاووس در هنرهای تزئینی ایران. کتاب ماه هنر. شماره ۱۱۱-۱۱۲. ۱۵-۲۶.
- خزایی، محمدرضا. ۱۳۸۸. شاخص اکمال در اعداد ردپای ولایت در عدد ابجد. قم: عطر یاس.
- خادم زاده، محمدحسن. ۱۳۸۴. مساجد تاریخی شهر یزد. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- فینگان، جاک. ۱۹۸۳. خاور باستان. ترجمه تاکاهیتو میکاسا نومی. تهران: ایوانامی.
- کیان مهر، قباد. خزایی، محمد. ۱۳۸۵. مفاهیم و بیان عددی در هنر گره چینی صفوی. تهران: کتاب ماه هنر. شماره ۹۱-۹۲. ۳۶-۲۶.
- کوثری، مسعود. ۱۳۹۰. هنر شیعی در ایران. جامعه شناسی هنر و ادبیات. دوره ۳. شماره ۱. ۳۶-۷.
- کلانتر، علی اصغر. آیت الهی حبیب اله. ۱۳۸۸. کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزئینات معماری شیعی مازندران. نگره. دوره ۴. شماره ۱۳. ۲۸-۵.
- گلشن، صدیقه. ۱۳۸۷. بررسی تاریخی مسجد جامع یزد. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. ج ۱. تهران: دانشگاه هنر.
- یوسفی، حسن. گلمغانی زاده اصل، ملکه. ۱۳۸۴. باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی. نیک آموز. اردبیل: سازمان میراث فرهنگی استان اردبیل.
- یوسفی، حسن. گلمغانی زاده اصل، ملکه. ۱۳۸۹. هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی الدین اردبیلی. اردبیل: نشر یاوریان.
- Laleh. Bakhtiar. 1960. Sufi. London. Thames and Hudson

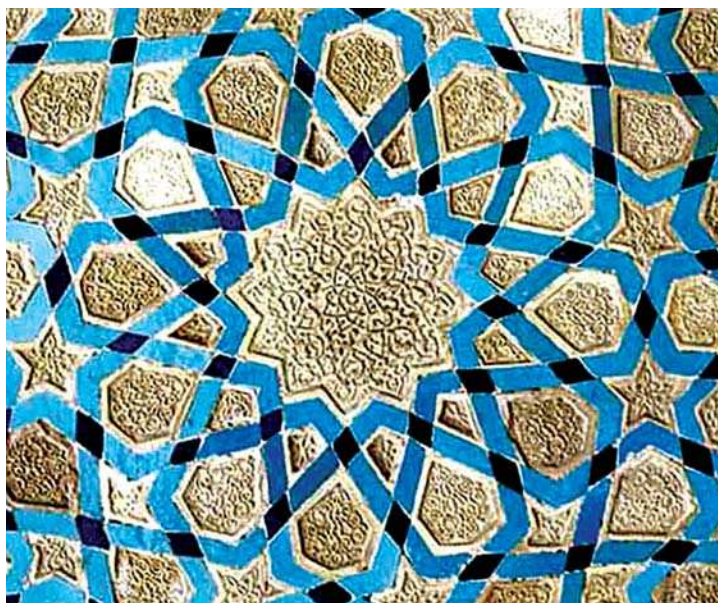

Comparative Study of the Shiite Symbolic Patterns in Sheikh Safi al-Din Ardabili Monument and Yazd Mosque

Mehdi Kazempour, PhD, Assistance Professor, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Mehdi Mohammadzadeh, PhD, Associate Professor, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Received: 2016/5/31 Accepted: 2017/5/10

Yazd Mosque is one of Iran's Azeri style mosques, in which the implementation of motifs in stucco and tiling is noteworthy. The monument of Sheikh Safi al-Din Ardabili that was built in 753 AD, and several units were added to it during the reign of the Safavids, contains dozens of exquisite themes of various art disciplines such as mosaic tiling, Muqarnas, stucco, exquisite inscriptions, wood carving, silverwork, illumination and gilding. The main objective of this research is a comparative study of the designs in these two Safavid-era buildings which symbolic aspect involves Shiite religious thoughts. Therefore initially the symbolic Shiite patterns in these buildings, including various types of stars and suns, are selected and then studied and investigated. This study seeks to answer two questions, namely: What kinds of decorative motifs in Islamic monuments are related to Shiite beliefs dominant in the community? Do Shiite symbolic decorative patterns in these two buildings have similarities with regard to their spatial distance from each other? This study revealed that the decorative geometric patterns (pentagonal, hexagonal, octagonal, ten and twelve-sided polygons) in these two buildings have symbolic meanings related to Shiite beliefs which are similar not only regarding technique, form and appearance but also in terms of symbolic meaning.

Keywords: Shiite Religion, Yazd Mosque, Sheikh Safi al-Din Ardabili Monument, Symbolic Patterns, Islamic Architecture.